

Jolanta Mędelaska

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego

U ŹRÓDEŁ DIALEKTU KULTURALNEGO NIEMCÓW RADZIECKICH: ŻYWIOŁOWA SOWIETYZACJA JĘZYKA¹

**At the Sources of the Cultural Dialect of Soviet Germans:
the Spontaneous Sovietization of Language**

ABSTRACT: This article very briefly presents those facts from the history of the German minority in Russia that influenced the transformation of their language into a peculiar geographic variation of modern German. It also outlines the socio-political situation of Russian Germans after the October Revolution and its influence on the spontaneous linguistic changes that occurred. The author focuses on the problem of Russian neologisms in the socio-political lexis, which in the early post-revolutionary period did not yet have German equivalents, despite these being necessary at the time. Germans then spontaneously borrowed Russian Soviet lexis. Introduced into circulation were formal-semantic borrowings (*Udarnik, Prädsedatel, Smytschka*), created hybrid formations (*Batrakengedicht, Dorfsowjet, Kulakenschichten*), word-formation calques (*Arbeiter-und-Bauern...*), phraseological calques (*Rote Ecke* 'club-room, e.g. at a workplace'), and introduced neosemanticisms (e.g. *Brigade* 'a group of workers engaged in a production task').

KEYWORDS: Germans in Russia, Sovietization of language

Terminem *dialekt kulturalny Niemców radzieckich*² nazywam terytorialną odmianę współczesnego języka niemieckiego, używaną (w postaci mówionej i pisa-

---

¹ Artykuł powstał w trakcie realizacji projektu badawczego finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/05/B/HS2/04104 (*Sowietyzacja języka Niemców rosyjskich w latach 20. i 30. XX w.*).

² Badacze, których poglądy podzielam, rozróżniają pojęcia *Niemcy rosyjscy* (ros. *посейские немцы*, niem. *Russlanddeutsche*) i *Niemcy radzieccy* (ros. *советские немцы*, niem. *Sowjetdeutsche*). Niemcy rosyjscy to osoby pochodzenia niemieckiego (przesiedleńcy, osadnicy), które zamieszkiwały

nej) na obszarze byłego Związku Radzieckiego przez wykształconych Niemców (co najmniej absolwentów radzieckich 10-latek), którzy tam mieszkali, uczyli się i pracowali. Na skutek skomplikowanych okoliczności zewnętrznych, o których niżej, ich język ukształtował się na gruncie gwar niemieckich przeniesionych w XVIII lub na początku XIX w. z etnicznych terenów niemieckich. Z literackim językiem niemieckim stykali się dopiero w szkole, tam też rozpoczynał się ich kontakt z językiem rosyjskim i – jeśli nie mieszkali na terenie rosyjskojęzycznym – z innym językiem obcym (np. ukraińskim, kirgiskim, kazachskim). Ich socjolekt ma cechy współczesnej niemieckiej literackiej, ale też odznacza się pewnymi właściwościami swoistymi, odrębnymi, które każą lokować go na obszarach byłego ZSRR.

I. Tło historyczne, polityczne i kulturowe

W przeddzień rewolucji październikowej Niemcy rosyjscy zamieszkiwali różne, często bardzo od siebie odległe obszary Imperium Rosyjskiego. Zazwyczaj były to duże zbiorowości kolonistów, nierzadko odgrodzonych w koloniach od świata zewnętrznego, samowystarczalnych zarówno w sferze gospodarczej, jak i religijno-kulturalnej. Dużą liczbę Niemców notowano także w rosyjskich miastach. Poszczególne skupiska mniejszości niemieckiej w Rosji w zasadzie nie utrzymywały ze sobą kontaktów, nierzadko o sobie nawzajem niewiele wiedziały.

Imperium Rosyjskie przed powstaniem Związku Radzieckiego. Było to inne terytorium niż to, które zajmował ZSRR w okresie międzywojennym, obejmowało bowiem m.in. kraje nadbałtyckie czy ziemie polskie pod zaborem rosyjskim, zamieszkałe przez liczne skupiska Niemców. Niemal do końca XIX w. (do reform Aleksandra II) Niemcy wiodli w Imperium zasobne życie, korzystając z przywilejów, zamykając się w swoich samowystarczalnych enklawach, nierzadko nawet nie kontaktując się z innojęzycznym otoczeniem (dotyczy to zwłaszcza kolonistów). Po I wojnie światowej, rewolucji, wojnie domowej i powstaniu ZSRR (30 XII 1922 r.) zmieniło się terytorium państwa, zmienił się jego ustrój oraz stosunek władz do Niemców. Zostali oni pozbawieni własności i poddani intensywnej „obróbce” ideologicznej, która wycisnęła piętno na ich kulturze i języku. Od ok. 2. połowy lat 30. – wskutek wdrożenia polityki rusyfikacyjnej oraz wskutek likwidacji niemieckich rejonów autonomicznych – w ZSRR szybko postępowała asymilacja Niemców. Niektórzy badacze (m.in. A. Eisfeld) uważają, że terminu *Niemcy radzieccy* należy unikać ze względu na jego dwuznaczność. Miałby on być zabarwiony ideologicznie i raczej kojarzyć się z komunistami niemieckimi, emigrantami politycznymi, chroniącymi się w ZSRR przed prześladowaniami. Inni (m.in. M. Buchsweiler) są zdania, że *Niemcy radzieccy* to pojęcie neutralne, geograficzne, a nie ideologiczne (zob. o tym: E. Deibert, *Sowjetdeutsche zwischen Hitler und Stalin, Deutsche in der UdSSR 1900–1950*, Marburg 2009, s. 13).

1. Najważniejsze skupiska Niemców w Rosji: pochodzenie i sytuacja społeczno-ekonomiczna

Miasta

Niemcy, od najdawniejszych czasów chętnie osiadający na terenach, które później weszły w skład Rosji i Imperium Rosyjskiego, początkowo zamieszkiwali miasta, głównie Moskwę, później Sankt-Petersburg, który pomagali budować³.

Powołże

W XVIII w. Niemcy zaczęli masowo przybywać do Rosji na zaproszenie Katarzyny II, dążącej do zagospodarowania słabo zaludnionych zdobyczy terytorialnych. Niemal wszystkich przybyszów osiedlano wówczas na stepie nad środkową Wołgą. W okresie 1764–1766 na obu brzegach Wołgi powstały 104 kolonie niemieckie⁴. Jak uważa Jelizawieta Jerina⁵, koloniści stali się pierwszymi przedstawicielami Niemców nadwołżańskich – nowej narodowości na terytorium Rosji. Otrzymali przydziały ziemi, wsparcie finansowe, postawiono im domy i zabudowania gospodarcze, pozostawiono swobodę wyznania, zezwolono na prowadzenie własnego szkolnictwa, zwolniono z obowiązku służby wojskowej. Po początkowym trudnym okresie kolonie nadwołżańskie rozkwitły, rozwinęło się w nich rolnictwo, jak na warunki rosyjskie – nowoczesne, powstał przemysł spożywczy, włókienniczy (głównie produkcja słynnej sarpinki⁶), wytwarzano sprzęt rolniczy, zajmowano się handlem⁷.

³ Zob.: G. Stricker, *Russische Geschichte von der Kiewer Rus bis 1914*, [w:] G. Stricker (red.), *Deutsche Geschichte...*, s. 22–34; А.Ф. Вильгельм, К.А. Вильгельм, *Немцы в истории России. Люди и события*, Москва 2003; А.А. Герман, Т.С. Иларионова, И.Р. Плева, *История немцев России. Учебное пособие*, Москва 2007, s. 13–26.

⁴ Zob.: D. Brandes, *Einwanderung und Entwicklung der Kolonien*, [w:] G. Stricker (red.), *Deutsche Geschichte...*, s. 35–110.

⁵ Е.М. Ерина, *Очерки истории культуры Немецкой автономии на Волге*, Саратов 1995, s. 4. Zdaniem L. Malinowskiego Niemcy nadwołżańscy stali się narodowością dopiero w czasach władzy radzieckiej, wtedy to bowiem otrzymali własne państwo, które objęło 1/4 wszystkich radzieckich Niemców (Л.В. Малиновский, *История немцев в России*, Барнаул 2008: 17).

⁶ Zob.: J. Mędeńska, *Czy sierpianka to sarpinka?*, „Slavia Orientalis” LXIV, 2015, nr 3, s. 591–610.

⁷ P. Sinner, *Kurzgefaßte Geschichte der deutschen Wolgakolonien*, [w:] *Beiträge zur Heimatkunde des deutschen Wolgagebiets. Mit einer Karte und einer Tabelle*, Pokrowsk (Kosakenstadt) 1923, s. 14–25; М.В. Бульчев, *Экономика немецких колоний Саратовского края в первой половине XIX века*, [w:] Е.А. Шервуд (red.), *Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы Русско-Германской научной конференции, 22–26 сентября 1994 г.*, Москва 1995, s. 169; А.А. Герман, Т.С. Иларионова, И.Р. Плева, *История...*, s. 66–70.

Region Morza Czarnego

Kolejna wielka fala przesiedleńców z Niemiec napłynęła za Aleksandra I, starającego się zagospodarować rozległe żyzne obszary leżące nad Morzem Czarnym. Car zaprosił do Rosji rolników i rzemieślników biegłych w swoim fachu, mających rodziny. Przyznał im ulgi i przywileje. W latach 1803–1804 i 1808–1809 trwał najintensywniejszy ruch przesiedleńczy⁸, ale osadnicy przybywali jeszcze w kolejnych dziesięcioleciach. Ów najbogatszy obszar zamieszkały w Rosji przez Niemców⁹ szybko rozwinął się gospodarczo. Zajmowano się tu przede wszystkim dochodową produkcją zboża i hodowlą owiec cienkowiełnistych¹⁰, wytwarzano sprzęt i maszyny rolnicze. Rzemieślnicy niemieccy przenosili się do miast, otwierali warsztaty, zakładali fabryczki, z czasem przekształcali je w duże przedsiębiorstwa¹¹.

Zakaukazie

Na Zakaukaziu (w Gruzji, w Azerbejdżanie) osiedla niemieckie pojawiły się w latach 1817–1819. Założyli je członkowie ugrupowań wyznaniowych. Oni także otrzymali od władz rosyjskich ziemię i wsparcie finansowe. Na terenach pustynnych kopali kanały nawadniające, wykorzystywali podziemne żyły wodne, zajmowali się uprawą winorośli i winiarstwem, rozwijali jedwabnictwo, uprawę tytoniu, opanowali przemysłową produkcję wód mineralnych¹².

Wołyń

Kolonizacja trwała za panowania Mikołaja I i Aleksandra II. Założono wówczas (1830–1870) większość niemieckich osad na Wołyniu. Koloniści przenosili się tu z Polski, osiadali jako dzierżawcy na ziemiach polskich właścicieli. Osadnictwo nie było organizowane przez państwo, Niemcy wołyńscy nie korzystali z subsy-

⁸ Zob.: T. Lebioda, *Niemcy rosyjscy w polityce RFN na tle ich znaczenia w Rosji i relacjach niemiecko-rosyjskich w latach 1763–2003*, Warszawa 2004, s. 84–85; A.A. Герман, Т.С. Иларионова, И.Р. Плева, *История...*, s. 88.

⁹ V. Schirmunski, *Die deutschen Kolonien in der Ukraine. Geschichte, Mundarten, Volkslied, Volkskunde*, Moskau 1928, s. 11.

¹⁰ W 1897 r. ponad 70% Niemców pracowało w gospodarstwach wiejskich (В.Ф. Дизендорф, *Демографические процессы*, [w:] В. Карев i in. <red.>, *Немцы России: энциклопедия*, t. 1, Москва 1999, s. 683). Zob. też m.in.: A.A. Герман, Т.С. Иларионова, И.Р. Плева, *История...*, s. 95–96; Д.И. Заковоротный, *Немцы-колонисты в Северном Причерноморье (1803–1944). К двухсотлетию первых немецких поселений в Николаевской области*, Николаев 2009, s. 57.

¹¹ Н. Осташева, *Промышленность колонистов юга России*, [w:] О. Кубицкая i in. (red.), *Немцы России: энциклопедия*, t. 3..., s. 173; A.A. Герман, Т.С. Иларионова, И.Р. Плева, *История...*, s. 96–97.

¹² V. Schirmunski, *Die deutschen Kolonien...*, s. 12; J. Schleuning, *Die deutschen Siedlungsgebiete in Rußland*, Der Göttinger Arbeitskreis Schriftenreihe, Heft 52/53, Würzburg/Main 1955, s. 51; A.A. Герман, Т.С. Иларионова, И.Р. Плева, *История...*, s. 120.

diów i przywilejów. Ich kolejna duża fala napłynęła po roku 1860¹³. Kolonizacja Wołynia, wielkich obszarów niezagospodarowanych ziem ze słabo rozwiniętym przemysłem, była ukierunkowana na rolnictwo. Karczowano lasy, osuszano bagna, stosowano wydajne metody agrotechniczne, używano nowoczesnych narzędzi, osiągnęto wysokie plony. Nieliczni Niemcy zajmowali się produkcją przemysłową, m.in. założyli fabryki sukna¹⁴.

Kaukaz, Kazachstan, Syberia, Azji Środkowa

Duży przyrost naturalny wśród kolonistów, który nałożył się na zasadę niedzielenia gospodarstw, zmusił niemieckich osadników do zakładania nowych kolonii poza obrębem już istniejących osad. Na początku lat 30. XIX w. Niemcy rosyjscy zaczęli się przesiedlać w kierunku Kaukazu. Otrzymali przydziały ziemi, zwolnienie na pewien czas od podatków, ich gospodarstwa szybko stały się wysokochodowe¹⁵. W Turkiestanie pojawiły się niemieckie mleczarnie, wytwórnie masła, serowarnie. Niemcy rozwijali rzemiosło, naprawiali sprzęt rolniczy, uruchomili produkcję wód mineralnych, odnosili sukcesy w dużej przedsiębiorczości¹⁶.

Porzucanie pierwotnych osad stało się bardzo intensywne w regionie Morza Czarnego. Tzw. kolonie-córki rozprzestrzeniły się stąd na północną Ukrainę, obwód doński, Kaukaz Północny¹⁷. Po 1860 r. przenoszono się najczęściej właśnie na Kaukaz Północny, rzadziej – na Syberię¹⁸, do Kazachstanu i Azji Środkowej, a nawet na Daleki Wschód¹⁹. Niemcy wszędzie odnosili sukcesy gospodarcze i osiągnęli stabilizację materialną.

¹³ Zob.: V. Schirmunski, *Die deutschen Kolonien...*, s. 12; М.П. Костюк, *Немецкое хуторное хозяйство на Волини (вторая половина XIX – начало XX вв.)*, [w:] А. Герман., И. Плева (red.), *Немцы России в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности. Материалы международной научной конференции (Москва, 17–20 сентября 1998 г.)*, Москва 1999, s. 39; Л.В. Малиновский, *История...*, s. 78–79.

¹⁴ D. Brandes, *Einwanderung und Entwicklung...*, s. 89; М.П. Костюк, *Немецкое хуторное...*, s. 41–48; А.А. Герман, Т.С. Иларионова, И.Р. Плева, *История...*, s. 131.

¹⁵ T. Lebioda, *Niemcy rosyjscy...*, s. 132; А.А. Герман, Т.С. Иларионова, И.Р. Плева, *История...*, s. 126.

¹⁶ Г.К. Кронгардт, *Немцы в Кыргызстане: 1880–1990 гг.*, Бишкек 1997, s. 88; T. Lebioda, *Niemcy rosyjscy...*, s. 159; Д.М. Иноятова, *Участие и вклад немцев в развитие экономики и торговых отношений в Туркестане (вторая половина XIX – начало XX в.)*, [w:] Д.Ф. Аяцков (red.), *Российское государство, общество и этнические немцы. Сборник научных трудов*, Саратов 2011, s. 117–119.

¹⁷ Nowe kolonie pojawiły się też w południowej Besarabii, na północny wschód od Odessy, nad Dnieprem, po obu stronach rzeki Mołocznaja, na północ od Mariupola, na Krymie (T. Lebioda, *Niemcy rosyjscy...*, s. 92).

¹⁸ Wiadomo, że w 1914 r. ogólna liczebność mniejszości niemieckiej na Syberii wynosiła 75 tys. (А.Ф. Вильгельм, К.А. Вильгельм, *Немцы...*, s. 75).

¹⁹ Г.К. Кронгардт, *Немцы...*, Бишкек 1997, s. 20; T. Lebioda, *Niemcy rosyjscy...*, s. 92; А.А. Герман, Т.С. Иларионова, И.Р. Плева, *История...*, s. 200; Т.Н. Плехотнюк, *Миграционные и демо-*

2. Trudne karty w dziejach Niemców rosyjskich przed rewolucją październikową

Dość spokojne i zasobne życie Niemców w nowej ojczyźnie zakłóciły tzw. „wielkie reformy” Aleksandra II (lata 60. i 70. XIX w.). Zniesiono przywileje tej mniejszości²⁰ i zmuszono ją do włączenia się do ogólnego systemu państwowego²¹. Większość Niemców dostosowała się do nowej sytuacji.

Kolejny trudny okres rozpoczął się wraz z wybuchem I wojny światowej. Zaczęto wówczas traktować Niemców rosyjskich jak wrogów wewnętrznych, rozpoczęto kampanię antyniemiecką²². Rząd opracował tzw. ustawy likwidacyjne²³ pozbawiające obywateli Rosji pochodzenia niemieckiego własności ziemskiej i prawa użytkowania ziemi w 150-wiorstowym pasie wzdłuż granicy z Niemcami i Austrią. Z czasem rozszerzono zakaz na kolejne kategorie Niemców. Ludność niemiecka została zmuszona do natychmiastowej sprzedaży ziemi i domów i poddania się deportacji w głąb kraju²⁴.

3. Szkolnictwo niemieckie w Rosji

Niemcy mieli w Rosji prawo do własnego szkolnictwa. Szkoły z niemieckim jako wykładowym zakładano niemal natychmiast wszędzie tam, gdzie osiadali Niemcy²⁵. Aż do rewolucji październikowej szkoły niemieckie, także te najwięk-

---

графические процессы северокавказских немцев в последней четверти XIX – начале XX века: основные этапы и особенности. [w:] Д.Ф. Аяцков (red.), *Российское государство...*, s. 154.

²⁰ Szczególnie dotkliwe okazało się dla Niemców (zwłaszcza menonitów) objęcie ich powszechnym obowiązkiem służby wojskowej.

²¹ А.А. Герман, Т.С. Иларионова, И.Р. Плева, *История...*, s. 139–141.

²² Zob. m.in.: D. Brandes, *Von den Verfolgungen im ersten Weltkrieg bis zur Deportation*, [w:] G. Stricker (red.), *Deutsche Geschichte...*, s. 131–134; В. Шайдуров, *Российские немцы: трагедия одного народа*, [w:] И.Л. Щербакова (red.), *Наказанный народ. Репрессии против российских немцев. По материалам конференции „Репрессии против российских немцев в Советском Союзе в контексте советской национальной политики”*, Москва 1999, s. 10; С.И. Бобылева, А.И. Кадол, *Антинемецкие кампании в России и судьбы немецкого населения в начальный период Первой мировой войны*, [w:] С.И. Бобылева (red.), *Вопросы германской истории. Сборник научных работ*, Днепрпетровск 2005, s. 14–30.

²³ С.И. Бобылева, А.И. Кадол, *Антинемецкие кампании...*, s. 14; А.А. Герман, Т.С. Иларионова, И.Р. Плева, *История...*, s. 226–227.

²⁴ G. Stricker, *Russland 1914 bis 1945 – ein Überblick*, [w:] G. Stricker (red.), *Deutsche Geschichte...*, s. 112.

²⁵ Zob. m.in.: Н.П. Ульянов, *Петришуле – старейшая школа в Петербурге*, [w:] Г.И. Смагина (red.), *Немцы и развитие образования в России*, Санкт-Петербург 1998, s. 129–137; В. Ковригина, *Глюка гимназия*, [w:] В. Карев i in. (red.), *Немцы России: энциклопедия*, t. 1..., s. 583–584; В.Н. Вологодина, *Из истории одной немецкой школы в Ленинграде в 20–30-х гг.*, [w:] Г.И. Смагина (red.), *Немцы...*, s. 173–179; Н. Кнауэр, *Ташкентская немецкая школа при еван-*

sze, elitarne, działające w Moskwie i Sankt Petersburgu, były placówkami kościelnymi²⁶. Szkolnictwo niemieckie początkowo (na tle stanu oświaty w zacofanej Rosji) rozwijało się imponująco, jednak z upływem czasu stawało się coraz bardziej zachowawcze, konserwatywne, nierzadko wynaturzone, zmagало się z dotkliwym brakiem nauczycieli, podręczników, dobrego, aktualnego wzorca języka ojczystego, z próbami rusyfikacji²⁷. Niżej przedstawię – w wielkim skrócie – problemy oświaty jednej z najliczniejszych grup Niemców rosyjskich, mianowicie Niemców nadwożańskich.

Szkoły kolonistów, uruchamiane już w XVIII w., powielały schemat szkolnictwa niemieckiego. Podlegały duchowieństwu. Uczono w nich odczytywania pisma drukowanego (na tekście Biblii), trochę pisania, trochę rachowania, a także opowieści biblijnych. Podstawowym celem kształcenia było opanowanie na pamięć *Katechizmu*, modlitw, hymnów, tekstów z *Biblii*. Obowiązek szkolny obejmował chłopców i dziewczynki w wieku od 7 do 14 lat²⁸. Początkowo wśród kolonistów było wiele osób potrafiących pisać i czytać, pierwszymi nauczycielami zostawali ci z nich, którzy zaznaczyli fakt posiadania wykształcenia w spisach przesiedleńców²⁹. W dużych koloniach protestanckich (siedzibach parafii) nauczycielem był zazwyczaj kościelny (*Küster*). Zajmował się kościołem i szkołą, odwiedzał chorych, grzebał zmarłych, chrzczył dzieci, prowadził rejestry chrzczeń i zgonów itp.³⁰ Zamiast podręczników wykorzystywano w szkołach *Biblię*, *Zbiór pieśni*, *Katechizm*. Niemieccy nauczyciele znad Wołgi nie mieli kontaktu ze swoimi kolegami z terenów etnicznych, nie mogli więc wprowadzać u siebie nowoczesnych, zachodnich metod nauczania³¹. Około roku 1800 zaczęło wymierać starsze pokolenie pedagogów pochodzących z Niemiec. Nie miał kto ich zastąpić. W kolejnych pokoleniach kolonistów było coraz mniej osób zdolnych nauczać dzieci³². Nauczyciele w drugim pokoleniu ukończyli tylko nadwożańską szkołę początkową (ludową), co nie wystarczało do podjęcia pracy pedagogicznej, z kolei przedstawiciele trze-

---

гелическо-лютеранском приходе, [w:] О. Кубицкая і in. (red.), *Немцы России: энциклопедия*, t. 3..., s. 522; И. В. Черказьянова, *Школьное образование российских немцев (проблемы развития и сохранения немецкой школы в Сибири в XVIII–XX вв.)*, Санкт-Петербург 2004.

²⁶ G. Stricker, *Rußlanddeutsches Bildungswesen – Von den Anfängen bis 1941*, [w:] G. Stricker (Hrsg.), *Deutsche Geschichte...*, s. 422.

²⁷ Zob. m.in.: G. Beratz, *Die deutschen Kolonisten an der unteren Wolga in ihrer Entstehung u ersten Entwicklung*, Berlin 1923, s. 251–276; Н.Э. Вашкау, *Школа в немецких колониях Поволжья 1764–1917 гг.*, Волгоград 1998; Б.В. Гартвиг, *Народное образование в автономии немцев Поволжья (1918–1941)*, Саратов 2004; И. Черказьянова, *Образование (до 1917)*, [w:] В. Карев і in. (red.), *Немцы России: энциклопедия*, t. 2, Москва 2004, s. 672–673; В. Зюсс, *Чему и как учили в немецких школах России (начало XVIII столетия – 1917 год)*, Санкт-Петербург: Росток 2007.

²⁸ А.А. Герман, Т.С. Иларионова, И.П. Плеве, *История...*, s. 74.

²⁹ Н.Э. Вашкау, *Школа...*, s. 21.

³⁰ G. Stricker, *Rußlanddeutsches...*, s. 435–444.

³¹ Н.Э. Вашкау, *Школа...*, s. 23.

³² P. Sinner, *Kurzgefäße...*, s. 22; G. Stricker, *Rußlanddeutsches...*, s. 421.

ciego pokolenia kolonistów uczyli się już od nauczycieli potrafiących zaledwie czytać, pisać i rachować. Niemal wszyscy koloniści jeszcze dość sprawnie czytali, ale pisali i liczyli znacznie gorzej³³. Szkoły w koloniach nad Wołgą były przepełnione, w roku 1822 na jej lewym brzegu na 10.890 uczniów przypadało tylko 73 nauczycieli (źle opłacanych, słabo wykształconych)³⁴.

Koloniści, świadomi katastrofального stanu swego szkolnictwa konfesyjnego, próbowali zakładać prywatne szkoły świeckie, ale duchowieństwo skutecznie się temu sprzeciwiało³⁵. Wprowadzenie powszechnego obowiązku szkolnego (1840 r.) doprowadziło do jeszcze większego przepełnienia placówek szkolnych. Na przykład w roku 1853 w koloniach nadwołżańskich działało 120 szkół niemieckich, zatrudniających 147 nauczycieli. Uczyło się w nich 32.706 dzieci. Na jedną szkołę przypadało po 272 uczniów, na jednego pedagoga – 222. Utrzymywał się niski poziom nauczania. W roku 1862 badania 56.031 kolonistów płci męskiej (15–60 lat) dowiodły, że czytać tekst drukowany potrafiło 73% osadników, sylabizować – 11%, natomiast 15% w ogóle nie umiało czytać. Sprawnie pisało jedynie 6% ankietowanych, podpisać się potrafiło 52%, nie pisało w ogóle – 41%³⁶. Prawie wszyscy Niemcy uczęszczali do szkół, zatem efekty nauczania odzwierciedlone w liczbach wskazywały na katastrofalny stan szkolnictwa niemieckiego w koloniach³⁷.

Od lat 20. XIX w. duchowieństwo ewangelickie zabiegało o pozwolenie na uruchamianie niemieckich seminariów nauczycielskich³⁸. Rząd rosyjski długo nie przejawiał zainteresowania tą kwestią. Doradzano Niemcom posyłanie zdolniejszej młodzieży do rosyjskich gimnazjów i uniwersytetów, ale – ze względu na nieznamość rosyjskiego – było to nierealne³⁹. Zezwolenie na uruchamianie tzw. szkół centralnych (*Zentralschulen, центральные училища*) zostało wydane, kiedy władze zorientowały się, że centra kształcenia nauczycieli mogą być sprawnym instrumentem asymilowania i rusyfikowania kolonistów. Placówki te, organizowane ze środków kolonistów, miały kształcić nauczycieli władających językiem rosyjskim dla szkół

---

³³ П.И. Зиннер, *Немцы Нижнего Поволжья. Выдающиеся деятели из колоний Поволжья. Исторический очерк*, Саратов 1925, s. 11.

³⁴ Н.Э. Вашкау, *Школа...*, s. 36–37.

³⁵ Я.Е. Дитц, *История поволжских немцев-колонистов*. (Под научной редакцией доцента И.Р. Плева), Москва 1997, s. 345.

³⁶ И.И. Шлейхер, *Пособие по истории российских немцев. Вторая половина XVIII – начало XX веков*, Барнаул 1992, s. 56–58.

³⁷ И.И. Шлейхер, *Пособие...*, s. 58.

³⁸ Do połowy XIX w. do seminariów działających w Imperium Rosyjskim przyjmowano tylko młodzież męską wyznania prawosławnego. Ponadto młodzi Niemcy koloniści nie znali języka rosyjskiego.

³⁹ И. Черказьянова, *Образование...*, s. 673; И.И. Шлейхер, *Пособие...*, s. 54.

niemieckich⁴⁰. Przyjmowano absolwentów szkół wiejskich (w wieku 14–16 lat), potrafiących czytać, pisać i trochę liczyć. W każdej szkole pracowało dwóch nauczycieli, zazwyczaj słabo przygotowanych⁴¹. W 2. połowie XIX w. sytuacja w szkołach centralnych stopniowo się poprawiała, powstała duża placówka centralna w Jekatieriniensztadcie, od nauczycieli zaczęto wymagać wykształcenia uniwersyteckiego (rosyjskiego). Absolwentów jednak niechętnie zatrudniano w szkołach w koloniach, pastory byli do nich wrogo nastawieni⁴². Do procesu przygotowywania kadr dla szkół w koloniach włączyło się też Seminarium Duchowne w Saratowie. Po koniec XIX w. powstawały na Powołżu tzw. szkoły realne (zawodowe), np. do takiej placówki w Saratowie uczęszczało 64 niemieckich dzieci. Przeszkodę w nauce stanowiła słaba znajomość rosyjskiego⁴³. Także samorządy terytorialne (tzw. ziemstwa) uzyskały prawo uruchamiania szkół, pojawiały się też placówki prywatne dla dzieci najbogatszych kolonistów, starające się konkurować ze szkołami przykościelnymi⁴⁴. Początkowo poziom nauczania był w nich stosunkowo wysoki, uczyły języka rosyjskiego, co umożliwiało absolwentom dostanie się do gimnazjów rosyjskich⁴⁵. Także społeczne towarzystwa oświatowe uruchamiały szkoły, działały też placówki państwowe. W roku 1893 było ich na Powołżu 64, ale uczyło się w nich tylko 2.200 chłopców (szkół przykościelnych było 193)⁴⁶.

Spis powszechny z roku 1897 wykazał, że poziom wykształcenia podstawowego wśród Niemców Powołża niemal trzykrotnie przewyższał poziom wśród pozostałych grup ludności Imperium i wynosił blisko 87%. Natomiast poziom wykształcenia średniego wśród Rosjan i Niemców nadwołżańskich był jednakowo niski. Na niski poziom wykształcenia Niemców wpływała słaba znajomość języka rosyjskiego, zamykająca im dostęp do gimnazjów rosyjskich. To z kolei było skutkiem niskiego poziomu lekcji rosyjskiego w szkołach centralnych, kształcących nauczycieli dla szkół w koloniach⁴⁷.

Tak więc szkolnictwo przykościelne, dbające o nauczanie dzieci w języku ojczystym i o utrzymanie tradycji narodowych, działające w wyjątkowo trudnych warunkach, bez możliwości sprowadzenia dobrze wykształconych nauczycieli w liczbie, która zaspokoiłaby rosnące potrzeby, sprawiło, że w ogromnej odległości od centrum etnicznej niemieczyny i niemal bez kontaktów z nim przez blisko dwa stulecia na Powołżu przetrwał etnos niemiecki.

⁴⁰ G. Stricker, *Rußlanddeutsches...*, s. 421; И. Черказьянова, *Центральные училища*, [w:] Кубицкая О. i in. (red.), *Немцы России: энциклопедия*, t. 3..., s. 708.

⁴¹ G. Stricker, *Rußlanddeutsches...*, s. 437.

⁴² А.А. Герман, Т.С. Иларионова, И.Р. Плеве, *История...*, s. 116.

⁴³ Я.Е. Дитц, *История...*, s. 188–191.

⁴⁴ G. Stricker, *Rußlanddeutsches...*, s. 449–450.

⁴⁵ Н.Э. Вашкау, *Школа...*, s. 43.

⁴⁶ G. Stricker, *Rußlanddeutsches...*, s. 449–450.

⁴⁷ А.А. Герман, Т.С. Иларионова, И.Р. Плеве, *История...*, s. 170.

4. Stan języka niemieckiego w przededniu rewolucji październikowej

To właśnie tradycyjny, konfesjonalny system szkolnictwa niemieckiego, wdrożony przez samych Niemców, najbardziej się przyczynił do ukształtowania się w przedrewolucyjnej Rosji specyficznej odmiany języka niemieckiego. Nauczycielstwo wiejskie upowszechniało niemczyznę archaiczną (m.in. przez wykorzystywanie na lekcjach tylko protestanckich tekstów religijnych⁴⁸), a także te dialekty niemieckie, których samo było nosicielami (w postaci archaicznej lub w specyficznym sposobie zmodyfikowanej już w Rosji). Nauczyciele nie byli w stanie – wskutek izolacji od Niemiec, rozchwiania poczucia językowego oraz niskiego wykształcenia – zadbać o normatywność języka ojczystego uczniów i uchronić go przed niepożądanymi wpływami obcymi. W przeddzień wybuchu rewolucji większość Niemców zamieszkujących Imperium Rosyjskie posługiwała się kodem zawierającym pewne cechy specyficzne, odróżniające go od niemczyzny używanej w Rzeszy Niemieckiej. Należy tu wskazać archaiczność, wymieszanie dialektów przywiezionych ze starej ojczyzny, do którego doszło już w Rosji, wpływy języków otoczenia, głównie rosyjskiego, na południu też ukraińskiego, na innych obszarach – języków orientalnych⁴⁹. Archaiczność – jak podkreśla Anna Milutina – to skutek słabego oddziaływania niemczyzny literackiej, ale także braku tradycji literackich, braku własnych lingwistów, naukowców⁵⁰.

5. Stosunek Niemców rosyjskich do rewolucji 1917 r.

Po rewolucji lutowej Rząd Tymczasowy wstrzymał realizację ustaw likwidacyjnych, zarysowała się tendencja do unieważnienia decyzji o deportacjach ludności niemieckiej, zatem wielu Niemców powitało rewolucję z radością⁵¹. Liczyli też na uzyskanie autonomii narodowo-kulturalnej, co bolszewicy umieścili

⁴⁸ W Kościołach protestanckich zaleca się prowadzenie nabożeństw w językach narodowych oraz udostępnianie *Biblii* w zrozumiałym dla ludu języku.

⁴⁹ Por.: Г.Г. Дингес, *К изучению говоров Поволжских немцев (результаты, задачи, методы)*, „Ученые записки Саратовского университета имени Чернышевского”, том IV, выпуск 3., Саратов 1925, s. 12–20; tegoż, *О русских словах, заимствованных поволжскими немцами до 1876 года*, „Ученые записки Саратовского университета имени Чернышевского”, т. VII, выпуск 2., Саратов 1929, s. 195–236; V. Schirmunski, *Die deutschen...*; N. Berend, R. Post, *Wolgadeutscher Sprachatlas (WDSA) (aufgrund der von Georg Dinges 1925–1929 gesammelten Materialien bearbeitet und herausgegeben von Nina Berend, unter Mitarbeit von Rudolf Post)*, Tübingen 1997, s. 5–15.

⁵⁰ А.В. Милютин, *Формирование газетного языка в условиях билингвизма. На материале газеты „Der Kolonist”*, [w:] А. Герман., И. Плева (red.), *Немцы России...*, s. 83.

⁵¹ D. Brandes, *Von den Verfolgungen...*, s. 135.

na swoich sztandarach. Jak trafnie zauważył Arkady German, przez pewien czas mniejszość niemiecka, tak jak inne skupiska narodowościowe w byłym Imperium Rosyjskim, pozostawała w kręgu iluzji stworzonych przez *Deklarację praw narodów Rosji*⁵².

6. Dążenie do samorządności

Rosję zalała fala zjazdów, kongresów, zebrań proklamujących samorządność narodową. Pod hasłem *Bürger Deutsche – Organisiert Euch!* zaczęto tworzyć organizacje Niemców i menonitów z rozbudowanymi sieciami organów lokalnych, regionalnych i ogólnopaństwowych.

W marcu 1917 r. w Odessie odbył się pierwszy zjazd mieszkańców pochodzenia niemieckiego, drugim ogniskiem dążeń do samorządności stała się Moskwa. W kwietniu 1917 r. obradował tam kongres przedstawicieli ludności niemieckiej Rosji. Uczestniczyli w nim delegaci z niemal wszystkich obszarów zamieszkiwanych przez Niemców. Po raz pierwszy w swych dziejach Niemcy rosyjscy się jednoczyli⁵³.

7. Powstanie różnych form niemieckiej autonomii w ZSRR

Niemieccy koloniści znad Wołgi jako pierwsi zrealizowali prawo do samostanowienia. W dniu 19 X 1918 r. utworzono Autonomiczny Obwód Niemców Powołża (inaczej: Komunę Pracy Niemców Powołża). Obwód miał się stać „идейным центром социалистической работы среди немецкого населения”. W lutym 1924 r. Komunę przekształcono w Autonomiczną Socjalistyczną Republikę Radziecką Niemców Powołża (ASRR NP)⁵⁴.

Niemcy Ukrainy i południa Rosji także zabiegali o utworzenie autonomii, dążyli do tego również Niemcy zakaukaskcy, próby samoorganizowania się podejmowali Niemcy syberyjscy. Rząd Ukrainy w roku 1924 powołał 5 niemieckich rejonów

⁵² А. Герман, *Репрессии как неотъемлемый элемент политики большевистского режима по отношению к российским немцам*, [w:] И.Л. Щербакова (red.), *Наказанный народ...*, s. 18.

⁵³ J. Schleuning, *Die deutschen...*, s. 62–63; А. Айсфельд, А. Герман, *Автономистское движение*, [w:] В. Карев і in. (red.), *Немцы России: энциклопедия*, t. 1..., s. 15–20; И.В. Нам, 1999, *Культурно-автономическое движение российских немцев в условиях революций 1917 г.*, [w:] А. Герман., И. Плева (red.), *Немцы России...*, s. 249–270.

⁵⁴ С.И. Замогильный, *Российские немцы: проблемы исследования*, [w:] С.И. Замогильный (red.), *Культура русских и немцев в Поволжском регионе. Выпуск 1. История, теория, культура*, Саратов 1993, s. 9; А. Герман, *Большевизм и российские немцы*, [w:] А. Герман, И. Плева (red.), *Немцы России...*, s. 286; Э. Кресс, *Российские немцы или немецкие россияне. На историческом перекрестке культур и языков*, Москва 1995, s. 12.

narodowych, 2 lata później na południu Ukrainy powstały nowe rejony niemieckie, np. rejon Karl-Liebkechtowski. W innych częściach ZSRR, m.in. w Kazachstanie, tworzono okręgi narodowe⁵⁵.

8. Polityka narodowościowa i językowa bolszewików

W Saratowie w czerwcu 1918 r. na pierwszym kongresie Niemców nadwołżańskich bolszewicy dostrzegli u byłych kolonistów bardzo słabą znajomość języka rosyjskiego i zrozumieli, jak bardzo utrudnia to prowadzenie wśród „socjalistycznej narodowości niemieckiej” agitacji na rzecz nowej władzy. Skutecznie agitować można było tylko po niemiecku⁵⁶. W marcu 1921 r. przyjęto program nowej leninowskiej polityki narodowościowej. Odtąd wszystkie mniejszości etniczne ZSRR miały uzyskać wszechstronną pomoc:

[...] w rozwijaniu i umacnianiu u siebie radzieckiej państwowości w formie, która odpowiadałaby warunkom życia tych narodów, w rozwijaniu i umacnianiu działających w języku ojczystym sądów, administracji, organów gospodarczych, organów władzy składających się z ludzi miejscowych, znających warunki życia i psychologię miejscowej ludności, w rozwijaniu u siebie druku, szkolnictwa, teatru, klubów i placówek kulturalno-oświatowych w języku ojczystym. Należy organizować sieć kursów i szkół o charakterze ogólnooświatowym, jak i zawodowo-technicznym w języku ojczystym⁵⁷.

Ukuto nośne hasło charakteryzujące nową kulturę: *narodowa w formie, socjalistyczna w treści*. Jak uważa Dietmar Neutatz, można je traktować jako koncepcję wynarodowienia kulturowego mniejszości, plan całkowitej ich asymilacji z jednolitą kulturą radziecką⁵⁸.

⁵⁵ А. Айсфельд, А. Герман, *Автономистское...*, s. 19; Д.И. Заковоротный, *Немцы-колонисты...*, s. 74.

⁵⁶ S. Dubinin, *Die Wolgadeutschen und ihre Autonome Republik (1924–1941)*, [w:] U. Ammon, D. Kemper, *Die deutsche Sprache in Russland: Geschichte, Gegenwart, Zukunftsperspektiven*, München 2011, s. 86.

⁵⁷ M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa–Wrocław 1991, s. 34.

⁵⁸ D. Neutatz, *Die Nationalitätenpolitik der Sowjetunion*, [w:] H.-W. Retterath (red.), *Russland-deutsche Kultur: eine Fiktion?*, Bd. 7, Freiburg 2006, s. 26.

II. Pojawienie się sowietyzmów w języku Niemców rosyjskich

1. Żywiotowe tworzenie pierwszych niemieckich sowietyzmów

W jednostkach autonomicznych język niemiecki zaczął obowiązywać jako urzędowy, prowadzono w nim administrację, sądownictwo, szkolnictwo, działały biblioteki, czytelnie, kluby, kina, teatry (głównie amatorskie), ukazywała się prasa, wydawano literaturę, podręczniki. Zgodnie ze wspomnianymi wyżej oczekiwaniami władz forma tych działań była narodowa, czyli niemiecka, treść zaś – socjalistyczna. Okazało się, że adekwatne przekazywanie tej właśnie treści w języku niemieckim jest trudne ze względu na brak w nim odpowiedników nowej, czyli sowieckiej, leksyki rosyjskiej. Rewolucja październikowa doprowadziła do radykalnego przełomu w życiu kraju i obywateli, czemu towarzyszyło masowe pojawianie się nowych pojęć. Owe pojęcia stanowiły w języku Niemców rosyjskich tzw. luki społeczno-historyczne (ros. *социально-исторические лакуны*), niemające ekwiwalentów w ich lokalnej kulturze⁵⁹, niemające ich także – dodajmy – w ówczesnej niemieckiej kulturze etnicznej. Pojawienie się nowych pojęć prowadziło do wlewania się do języka rosyjskiego szerokiego strumienia nowego słownictwa, te pojęcia nazywającego. Owa neologiczna leksyka społeczno-polityczna, czyli rosyjskie neologizmy-sowietyzmy⁶⁰, masowo powoływane do życia w okresie porewolucyjnym, zazwyczaj nie miały odpowiedników nie tylko w niemczyźnie lokalnej, używanej w Rosji, ale – co istotniejsze – także w ówczesnej niemczyźnie literackiej.

W tej sytuacji miejscowi Niemcy radzili sobie rozmaicie, najczęściej pod presją chwili, czyli w spontanicznych rozmowach, posiłkując się wyrazami rosyjskimi wstawianymi bezpośrednio do tworzonego tekstu niemieckiego, czyli elementami niezasymlowanymi (cytatami⁶¹). Anna Milutina pisze o wielkiej liczbie tego rodzaju jednostek wykorzystywanych głównie w mowie potocznej⁶². Zjawisko to obserwowano też w gwarach niemieckich, głównie nadwołżańskich⁶³, por. przy-

⁵⁹ А.В. Милютин, *Формирование...*, s. 84.

⁶⁰ Termin sowietyzm (*советизм*) oznaczał wyraz nazywający pojęcie związane (bezpośrednio lub pośrednio) z rewolucją październikową. Narodził się we wczesnych latach porewolucyjnych, używał go m.in. А. Селищев (А.М. Селищев) w monografii o języku czasu rewolucji (*Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет <1917–1926>*, Москва 1928, s. 302). Miał wówczas pozytywne konotacje.

⁶¹ Klasyfikację typów interferencji (z uwzględnieniem cytatów) podaje E. Sękowska (*Język emigracji polskiej w świecie. Bilans i perspektywy badawcze*, Kraków 2010, s. 42–43).

⁶² Ibidem.

⁶³ W nazwach wielu gwar przeniesionych do Rosji w 2. połowie XVIII w. lub później, znalazła odzwierciedlenie nie ogólnie przyjęta typologiczna klasyfikacja dialektów niemieckich, np. dolnosaski, lecz nazwa geograficzna od miejsca występowania w nowej ojczyźnie, np. niemiecko-nadwołżański (А.А. Вейлерт, *Типологическая классификация „волжско-немецкого диалекта”*, [w:] *Вопросы*

kłady z pracy Nikołaja Biernikowa: *Kantkom* ‘kantonowy⁶⁴ komitet partyjny’ (ros. *кантком*), *Komsorg* ‘przewodniczący grupy komcomolców’ (ros. *комсорг*), *Raykom* ‘rejonowy komitet partyjny’ (ros. *райком*), *Smytschka* ‘zbratanie, zbliżenie (o sojuszu robotniczo-chłopskim)’ (ros. *смычка*), *Subbotnik* ‘czyn społeczny wykonywany w sobotę’ (ros. *субботник*)⁶⁵, *Udarnik* ‘przodownik pracy socjalistycznej’ (ros. *ударник*)⁶⁶. Analogiczne cytaty podaje Wiktor Żyrmunski z gwar niemieckich używanych wówczas na Ukrainie: *Prädsedatel*⁶⁷ ‘przewodniczący (kołchozu)’ (ros. *председатель*), *Sojus* ‘Związek (Radziecki)’ (por. ros. *Союз*), i nad Wołgą, np.: *Udarnik*⁶⁸. Według Nikołaja Biernikowa na przenikanie do gwar niemieckich w ZSRR tak dużej liczby rusycyzmów wpływał niski poziom kulturalny niemieckich chłopów w przeszłości⁶⁹ i słaba znajomość zasobów leksykalnych odmiany literackiej języka ojczystego⁷⁰.

Część owych doraźnych pożyczek szybko utrwałała się w obiegu, stając się lokalnymi, bo ograniczonymi do niemczyzny używanej na terytorium Związku Radzieckiego, pożyczkami formalnosemantycznymi. Spotykało się je m.in. w bolszewickiej prasie niemieckojęzycznej, ukazującej się w nowo utworzonych administracyjnych jednostkach autonomicznych, np. w gazecie „Tempo. Bolschewistisches Bulletin”⁷¹ ukazującej się w Autonomicznej Socjalistycznej Republice Radzieckiej Niemców Powołża (kanton pałassowski): *Partorg* ‘sekretarz grupy partyjnej’ (ros.

строя немецкой речи. Выпуск 3, Владимир 1975, s. 97). Gwary niemieckie zostały na Powołżu poddane modyfikacji, różnią się od gwar występujących na terenach etnicznych, co daje podstawę do nazywania ich gwarami niemiecko-nadwołżańskimi (P. Rosenberg, *Die Sprache der Deutschen in Rußland*, [w:] G. Stricker <red.>, *Deutsche Geschichte...*, s. 588). Ustalono, że w regionie nadwołżańskim używano prawie wyłącznie gwar palatynackich i heskich, gdyż osadnicy pochodzili przeważnie z Hesji, Palatynatu, Lotaryngii i północnej Alzacji.

⁶⁴ ASRR NP dzieliła się na kantony.

⁶⁵ Н.Н. Берников, *Процесс перестройки фонетической структуры крестьянской речи (из наблюдений над современными немецко-вожскими языковыми отношениями)*, „Ученые записки ЛГУ. Серия филологических наук” 1941, выпуск 5, № 58, s. 259.

⁶⁶ Н.Н. Берников, *Процесс...*, s. 283.

⁶⁷ Autorzy prac o osobliwej leksyce niemieckiej używanej w ZSRR zazwyczaj nie podają rodzajników, por.: *Rik, Selbud, Rewoluzje, Resolusje, Aktiwischt* (В.М. Жирмунский, *Итоги и задачи диалектологического и этнографического изучения немецких поселений СССР*, „Советская этнография” 1933, № 2, s. 100).

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Artykuł powstał w okresie międzywojennym, jest w pewnym stopniu tendencyjny (w domyśle: „obecnie, w czasach władzy radzieckiej, poziom kulturalny chłopów niemieckich jest znacznie wyższy”).

⁷⁰ Н.Н. Берников, *Процесс...*, s. 261.

⁷¹ Jedną stronę zajmowały teksty w języku rosyjskim (tytuł: „Темпо. Большевицкий бюллетень”), na odwrocie zaś zamieszczano analogiczne teksty wydrukowane po niemiecku.

нарморэ) czy *Smytschka*⁷², w periodyku „Der Kämpfer” wydawanym w stolicy ASRR NP: *Udarniki*, *Batrak* ‘najemny robotnik rolny w gospodarstwie kułackim’ (ros. *батрак*), *Kultprop* ‘wydział kultury i propagandy’ (ros. *культпрон*), *Prädsidatel*⁷³, w gazecie drukowanej nad Wołgą „Der Kolonist”: *Bolschewiki*⁷⁴. Por. też w również nadwożańskiej gazecie „Nachrichten” charakterystyczne skrótkowce: *Nemselsojus* ‘niemiecka rada wiejska’ (ros. *Немсельсоюз*) czy *Kantpolitproswet* ‘instytucje kantonowe prowadzące pracę polityczno-wychowawczą’ (ros. *Кантполитпросвет*)⁷⁵. Tego rodzaju formacje skrócone były nieczytelne (nie do rozszyfrowania) dla Niemców z terenów etnicznych.

W mowie Niemców rosyjskich pojawiały się też formacje hybrydalne, głównie złożenia zawierające komponenty rosyjskie i niemieckie. Utrwały się obiegu, o czym świadczy łatwość ich przenikania do prasy. Jednocześnie występowanie takich hybryd w druku upowszechniało je w lokalnej niemczyźnie i w pewnym sensie sankcjonowało, sankcjonowało nie instytucjonalnie, lecz subiektywnie, w odczuciu samych Niemców (ze względu na ich wielki szacunek do słowa pisanego). Mam na myśli takie formacje, jak *Batrakengedicht* ‘wiersz o robotnikach najemnych’, *Kulakenweiber* ‘kobiety kułaków’⁷⁶, *Dorfkulaken* ‘kułacy wiejscy’⁷⁷, *Kulakenschichten* ‘warstwy kułaków’⁷⁸, *Dorfsowjet* ‘rada wiejska’⁷⁹.

Kolejnym sposobem wypełnienia luki w niemieckim zasobie słownym, sposobem stosowanym naprędce, doraźnie, było kalkowanie rosyjskich sowietyzmów. Powstawały kalki semantyczne, np. *Brigade* ‘grupa pracowników wykonujących zadanie produkcyjne’ (ros. *бригада*), *Brigadier* ‘kierownik zorganizowanej grupy pracowników’ (ros. *бригадир*), *Dreieck* ‘kierownictwo przedsiębiorstwa: dyrektor, sekretarz partii, przewodniczący związków zawodowych, „trójkąt”’ (ros. *треугольник*)⁸⁰, kalki słowotwórcze, np.: *Arbeiter-und-Bauern* ‘robotniczo-

⁷² Zob.: J. Mędelka, *Niemcy i Polacy – dwa największe skupiska mniejszościowe w międzywojennym ZSRR. Uwagi o sowietyzacji języków*, [w:] K. Dembska, M. Głuszkowski (red.), *Rosja w dialogu kultur*, t. 1, Toruń 2015, s. 337–338.

⁷³ Zob.: J. Mędelka, *Niemcy...*, s. 340.

⁷⁴ A.V. Небайкина, *Функционально-стилистические особенности лексики газет поволжских немцев (на материале газеты „Der Kolonist” 1917–1918 гг.)*, [w:] А.Я. Минор, Т.Н. Ступина, (red.), *Язык и культура российских немцев. Сборник научных трудов*. Выпуск 3, Саратов – Эссен 2005, s. 70.

⁷⁵ A.V. Небайкина, *Займствования из русского языка в немецкой прессе Поволжья как маркер этнокультурного взаимодействия*, [w:] http://www.sgu.ru/sites/default/files/textdocsfiles/2015/02/18/nebaykina_a.v.zaimstvovaniya_iz_russkogo_yaz._v_nemeckoy_presse_povolzhya_kak_marker_etnokult.pdf (15.01.2016).

⁷⁶ J. Mędelka, *Niemcy...*, s. 339.

⁷⁷ A.V. Небайкина, *Функционально-стилистические...*, s. 70.

⁷⁸ A.V. Небайкина, *Займствования...*

⁷⁹ Н.Н. Берников, *Процесс...*, s. 260.

⁸⁰ Ibidem, s. 259.

-chłopski' (ros. *рабоче-крестьянский*), *Weißgardisten* 'białogwardziści' (ros. *белогвардейцы*)⁸¹, *Fünfjahrplan* 'plan pięcioletni' (ros. *пятилетний план*), *Kulturarbeit* 'praca (ideologiczna) w dziedzinie kultury' (ros. *культурная работа*), *Partezelle* 'komórka partyjna' (ros. *партийная ячейка*)⁸², kalki frazeologiczne, por.: *Rote Ecke* 'światlica, nr. w zakładzie pracy' (ros. *красный уголок*), *Rote Tafel* 'tablica honorowa, na której umieszczano m.in. fotografie przodowników pracy socjalistycznej' (ros. *красная доска*)⁸³.

2. Konieczność skodyfikowania wczesnej niemieczyny radzieckiej

Język niemiecki używany w Rosji na początku XX w. był – jak już wiemy – wewnątrznie bardzo zróżnicowany. Po rewolucji, kiedy zaczął się intensywnie i samorzutnie, a więc także niejednolicie, rusyfikować, zwłaszcza sowietyzować, pogłębiała się owa niehomogeniczność. Lokalny język niemiecki wchłaniał przede wszystkim wszechobecną nową rosyjską leksykę społeczno-polityczną, ale także neologizmy związane z postępem naukowo-technicznym (skutek odizolowania od języka ojczystego, w początkach XX stulecia w Rzeszy Niemieckiej szybko się rozwijającego) czy też słownictwo orientalne, upowszechniane przez bolszewików w ramach propagowania nowego, radzieckiego stylu życia narodów ZSRR.

Utworzenie niemieckiej autonomii narodowej miało na celu przede wszystkim przyspieszenie reedukacji Niemców rosyjskich, tzw. „pieriewospitanija”⁸⁴, tj. zaszczepienia osobom już ukształtowanym innych niż poprzednio nawyków, poglądów, norm zachowania się, czyli wychowania dorosłych na nowo, jednak władzom zależało także na „międzynarodowym i ideologicznym oddziaływaniu na zewnątrz ZSRR”⁸⁵. Przeciągnięcie na stronę bolszewików mniejszości narodowych miało ułatwić rozwijanie i rozszerzanie światowego procesu rewolucyjnego⁸⁶. Nowa władza potrzebowała do tych celów sprawniejszego narzędzia niż miejscowy język niemiecki. Najdotkliwsze luki w słownictwie, czyli brak niemieckich sowietyzmów, należało jak najszybciej zlikwidować, czyli wypełnić nowymi tworami niemieckimi.

W takich okolicznościach w redakcji słowników przekładowych wydawnictwa „Советская энциклопедия” zapadła decyzja o przygotowaniu od podstaw i szybkim wydrukowaniu radzieckich słowników innojęzyczno-rosyjskich i rosyjsko-

⁸¹ А.В. Небайкина, *Заимствования...*

⁸² Н.Н. Берников, *Процесс...*, s. 260.

⁸³ J. Mędełska, *Nietcy...*, s. 338; Н.Н. Берников, *Процесс...*, s. 260.

⁸⁴ Ros. *перевоспитание*.

⁸⁵ М. Іwanow, *Pierwszy...*, s. 42–43.

⁸⁶ А. Герман, *Репрессии...*, s. 18.

-innojęzycznych. W roku 1928 wyszedł słownik niemiecko-rosyjski⁸⁷, rok później ukazała się część rosyjsko-niemiecka⁸⁸. Oba tomy zredagował Niemiec rosyjski, inteligent o szlacheckich korzeniach, mieszkaniec Sankt-Petersburga Aleksiej Fiodorowicz Nessler (Алексей Фёдорович Несслер)⁸⁹. Przygotowanie pracy do druku wiązało się z koniecznością znormalizowania leksyki niemieckiej funkcjonującej we wczesnym ZSRR, a także powołania do życia nowych, poręcznych niemieckich tworców słownikowych. Efekty tej kodyfikacji (na podstawie materiału językowego wyekscerpowanego z pierwszego radzieckiego słownika rosyjsko-niemieckiego) przedstawię w odrębnym artykule.

---

⁸⁷ А.Ф. Несслер (сост.), *Немецко-русский словарь (40.000 слов, употребляемых в разговорной речи, науке, политике, литературе и технике)*, Москва 1928.

⁸⁸ А.Ф. Несслер (сост.), *Русско-немецкий словарь (40.000 слов, употребляемых в разговорной речи, науке, политике, литературе и технике)*, Москва 1929.

⁸⁹ Pochodził ze szlacheckiego rodu. Pracował w archiwach, a także w szkołach średnich i wyższych Petersburga (*Несслер Алексей Федорович*, [w:] http://pkk.memo.ru/page%202/KNIGA/N_kn.html [19.01.2016]). A.F. Nessler ułożył kilka słowników niemiecko-rosyjskich (1928, 1929, 1930, 1931, 1932) i rosyjsko-niemieckich (1929, 1930, 1931, 1934), był współautorem podręcznika do języka niemieckiego, współpracował z redakcją *Энциклопедии Литературы (Литературная энциклопедия)*.